

वसन्तविचार काव्यांशमा पौरस्त्य दर्शन

हितबहादुर थापा मगर

महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचल काठमाडौं ।

लेखसार

लेखनाथ पौड्याल (जीवनकाल : १९४१-२०२२) नेपाली कवितालाई माध्यमिककालीन श्रृङ्गारिक धाराबाट मुक्त गर्दै आधुनिककालीन परिष्कारवादी धारातर्फ डोर्न्याउने कवि हुन् । उनले माध्यमिककालीन नेपाली कविताका दाँजोमा लेख्य व्याकरण अनुरूपको परिनिष्ठित भाषा, मनोहर शैली, श्रुतिमधुर छन्द, हृदय संवेद्य भाव र चमत्कारपूर्ण उक्तिका उत्कृष्ट सौन्दर्यले ओतप्रोत तुल्याई रचेका कविताद्वारा नेपाली कविताका इतिहासमा परिष्कारवादी धाराका नवप्रवर्तन गरे । वसन्तविचार खण्डकाव्यांश पौरस्त्य दर्शनलाई केन्द्रीय विषय बनाई लेखिएको खण्डकाव्यांश नभए तापनि यसमा पौरस्त्य दर्शनका आधारभूत प्रस्थापनाहरू पौड्यालको अध्ययन र संस्कारवश आएका छन् । यसमा खण्डकाव्यकार पौड्यालले स्वर्ग, ईश्वर, आत्मा, सांसारिकता, समाधि जस्ता पक्षहरूलाई पौरस्त्य दर्शन कै रूपमा सङ्केत गरेका छन् । पौड्यालको दर्शनप्रतिको धारणा समाजमुखी मानवतावादी र कर्मवादी रहेको छ । लेखनाथका बाल कवितामा रहेका प्रकृति, संस्कृति, ईश्वर भक्ति, भाषा, प्रेम, स्वतन्त्र चेतना जस्ता विविध विषयका माध्यमबाट बाल बालिकाहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्ने र जागरुक बनाउने ध्येय लिइएको छ र उनले रचेका बाल कविताहरू बालकहरूका लागि सुबोध र गयात्मक छन् । यिनै प्रमुख तथ्यहरूका विषयवस्तुलाई अध्ययन गर्ने कार्य यस लेखमा गरिएको छ । लेखनाथ पौड्यालले आफ्ना बाल कवितामा जे-जस्ता विषयवस्तु र शिल्पको प्रयोग गरेका छन्, त्यसैको अध्ययनसँग यो लेख सम्बन्धित छ । उनी पौरस्त्य दर्शनलाई समेत कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछन् । वसन्तविचारमा पौरस्त्य दर्शनका आधारभूत प्रस्थापनाहरूको व्याख्या विभिन्न कोणबाट गर्न सकिने भएता पनि यस अध्ययन पत्रमा पौरस्त्य दर्शनका स्वर्ग, ईश्वर र सांसारिक बन्धन सम्बन्धी मान्यताका आधारमा वसन्तविचार खण्डकाव्यांशको अध्ययन, विश्लेषण गरी प्राज्ञिक निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

मुख्य शब्द : पौरस्त्य दर्शन, मानवतावादी, कर्मवादी, परिष्कारवादी धारा ।

विषय परिचय

‘दृश’ धातुमा ‘अन’ प्रत्यय लागेर बनेको दर्शन शब्दका अनेक अर्थ प्रदान गर्ने गरिएको छ । मूलतः दर्शन भन्नाले प्रकृति, ईश्वर, ज्ञानविज्ञान, वस्तु, जीवन र चेतना बारे विवेचना र विश्लेषण गरिने विधा, तत्सम्बन्धी विषयमा व्यापक रूपले यथार्थ परिचय दिने शास्त्र, आध्यात्मिक तथा भौतिक

वस्तुको चिन्तन र विश्लेषण भन्ने अर्थ बुझिन्छ । कुनै पनि वस्तुको वास्तविकतालाई बुझ्ने काम दर्शन हो । यथार्थ तत्व विषयक ज्ञान नै दर्शन हो । पारलौकिक वस्तुहरूको वास्तविक प्रकृति पत्ता लगाउने विज्ञान दर्शन हो । जसद्वारा जड चेतनको सुक्ष्माति सुक्ष्म तत्वलाई केलाएर देखाइन्छ त्यसलाई दर्शन भनिन्छ ।

लेखनाथ पौड्याल (जीवनकाल : १९४१-२०२२) नेपाली कवितालाई माध्यमिककालीन श्रृङ्गारिक धाराबाट मुक्त गर्दै आधुनिककालीन परिष्कारवादी धारातर्फ डोच्याउने कवि हुन्। उनले माध्यमिककालीन नेपाली कविताका दाँजोमा लेख्य व्याकरण अनुरूपको परिनिष्ठित भाषा, मनोहर शैली, श्रुतिमधुर छन्द, हृदय संवेद्य भाव र चमत्कारपूर्ण उक्तिका उत्कृष्ट सौन्दर्यले ओतप्रोत तुल्याई रचेका कविताद्वारा नेपाली कविताका इतिहासमा परिष्कारवादी धाराको नवप्रवर्तन गरे। उनले **ऋतुविचार, सत्यकली संवाद, बुद्धिबिनोद, मेरो राम, तरुणतपसी, लालित्य (भाग- १), लालित्य (भाग- २)** जस्ता उत्कृष्ट काव्यकृतिको रचना गरेका छन्। लेखनाथ पौड्यालले रचेका **ऋतुविचार** खण्डकाव्यलाई नेपाली काव्यपरम्पराको प्रथम सौन्दर्यवाटिका (त्रिपाठी, २०२७) मानिन्छ। परिष्कारवादी कविका पञ्चसवर्षे (१९६६-१९९०) साधनाबाट परिमार्जित कलात्मक सौन्दर्य प्राप्त गरेको एक विशिष्ट काव्य ऋतुविचार हो। यसको मुख्य विषय प्रकृति हो। यसमा प्रकृतिका वार्षिक ऋतुचक्र अर्थात वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमन्त र शिशिर सम्बन्धी विषयवस्तुको परिष्कारवादी वस्तुगत काव्यात्मक अभिव्यक्ति गरिएको छ र त्यस मुख्य विषयवस्तुभित्र सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक, धार्मिक र आध्यात्मिकमूलक विषयसन्दर्भलाई सम्पुटित तुल्याएको छ। यसमा रहेका खासगरी वेदान्त, साङ्ख्य र योग जस्ता मुख्य पौरस्त्य दर्शनको सैद्धान्तिक धरातललाई आधार बनाएर ऋतुविचार खण्डकाव्यभित्रको वसन्तविचार काव्यांशको विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको विषय क्षेत्र रहेको छ।

आधुनिक नेपाली कविताको परिष्कारवादी धाराका प्रवर्तक लेखनाथ पौड्यालले आफ्नो कविता यात्राका क्रममा केही उत्कृष्ट बाल कविताहरू पनि रचेका छन्। उनकै बाल कविताबाट नै नेपाली बाल कविताको परम्पराको ठोस प्रवर्तन भएको मानिन्छ। लेखनाथका बाल कवितामा रहेका प्रकृति, संस्कृति, ईश्वर भक्ति, भाषा, प्रेम, स्वतन्त्र चेतना जस्ता

विविध विषयका माध्यमबाट बाल बालिकाहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्ने र जागरुक बनाउने ध्येय लिइएको छ र उनले रचेका बाल कविताहरू बालकहरूका लागि सुबोध र गेयात्मक छन्। यिनै प्रमुख तथ्यहरूका विषयवस्तुलाई अध्ययन गर्ने कार्य यस लेखमा गरिएको छ। लेखनाथ पौड्यालले आफ्ना बाल कवितामा जे-जस्ता विषयवस्तु र शिल्पको प्रयोग गरेका छन्, त्यसैको अध्ययनसँग यो लेख सम्बन्धित छ। पौड्याल कविता र नाटक विधामा विशेष प्रसिद्ध रहे पनि मूलतः कविता विधामा नै बढी सफल भएका छन्। उनले फुटकर कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्य स्तरीय कविताका विविध रूपहरूमा आफ्नो सिर्जनशील व्यक्तित्व प्रस्तुत गरेका छन् र कविताका यी सबै रूपमा उनको काव्य कलाले उच्च कलात्मक मूल्य प्राप्त गरेको भेटिन्छ। उनको फुटकर कविता कृतिमा बाल कवित्वको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष पनि देखा पर्दछ र उनले रचेका बाल कविताको विषयवस्तुगत र शिल्पगत पक्षको अध्ययन गर्ने प्रयास यस लेखमा गरिएको छ।

२. सैद्धान्तिक पर्याधार

यस अध्ययनको शीर्षक 'वसन्तविचार काव्यांशमा पौरस्त्य दर्शन' रहेको छ। पौरस्त्य दर्शनको उत्पत्ति आध्यात्मिक असन्तोषको कारणले गर्दा हुन्छ। चार्वाकबाहेक अन्य सबै पौरस्त्य दर्शनिकहरू संसारलाई दुःखै-दुःखले भरिएको महसुस गर्दछन् र त्यही दुःखबाट मुक्त हुने प्रयासको फलस्वरूप दर्शनको उत्पत्ति हुन्छ। पौरस्त्य दर्शन कर्म सिद्धान्तमा विश्वास गर्ने, आत्मसंयममा जोड दिने पुर्नजन्ममा विश्वास राख्ने, ज्ञानद्वारा मोक्ष प्राप्ति हुन्छ भन्ने मान्यता भएको बौद्धिक वाङ्मयबाट विकसित दर्शन हो। जीवन र जगत्लाई व्यापक ढङ्गले हेर्ने क्रममा विकसित भएका पौरस्त्य आस्तिक दर्शनको समूहलाई षड्दर्शन पनि भनिन्छ। षड्दर्शनले जीवन र त्यसबाट मोक्षको व्याख्या आ-आफ्नै शैलीबाट गरेका छन्। मानव जीवन सांसारिक विषयवासनाप्रति आसक्त हुन्छ। सांसारिक विषयप्रतिको आसक्ति र मोह नै दुःखको कारण हो।

दुःखबाट छुटकारा पाउन ज्ञान र ध्यानको मार्ग अपनाउन पर्छ, अनि सत्कर्मबाट नै जीवमुक्ति सम्भव छ भन्नेमा सबैजसो दर्शनको मतैक्यता छ। स्वर्ग, ईश्वर, आत्मा, जीवनजगत्, सांसारिक बन्धन, मुक्ति आदि पौरस्त्य दर्शनका आधारभूत प्रस्थापना हुन्। यिनका सन्दर्भमा पौरस्त्य चिन्तन परम्परामा व्यापक चिन्तन एवम् अध्ययन भएको छ। यहाँ स्वर्ग, ईश्वर, सांसारिक बन्धनजस्ता प्रस्थापनाहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ।

स्वर्ग

वसन्तविचार काव्यांशमा शीर्षकको अभिधार्थलाई निरूपण गर्दा 'स्वर्ग' भन्नाले पुण्यात्मा मृत्युपछि सुखभोग गर्नजाने देवलोक, अमरावती, इन्द्रपुरी आदि भन्ने बुझिन्छ। स्वर्ग तत्त्व सम्बन्धी चिन्तन पौरस्त्य दर्शनको महत्त्वपूर्ण प्रस्थापना हो। पौरस्त्य दर्शनमा स्वर्गलाई चरम आनन्द प्राप्तिको पारलौकिक तत्वका रूपमा व्याख्या गरिएको छ। पौरस्त्य दर्शनमा शुभ कार्यद्वारा स्वर्गादि प्राप्ति हुन्छ भन्दै मानवलाई स्वर्ग प्राप्तिका लागि शुभकर्म गर्नु पर्ने सन्देश दिइएको छ। पूर्व मीमांसा दर्शनमा 'स्वर्गको अस्तित्व छ र स्वर्ग भनेको आत्यान्तिक निरतिशय सुख हो' (नेपाली साहित्यकोश, २०५५ : ८२३) भन्दै स्वर्गलाई महत्त्वका साथ हेरिएको छ। स्वर्ग त्यस्तो तत्व हो जहाँ आत्माले सुख शान्तिको अनुभूत गर्दछ। स्वर्ग सुख र आनन्दको प्रतीक पनि हो। मानवका सम्पूर्ण कर्म स्वर्ग प्राप्तिका लागि लक्षित हुन्छन्। स्वर्ग तत्त्वसम्बन्धी यस मान्यताका आधारमा वसन्तविचार काव्यांशको अध्ययन गर्न सकिन्छ।

ईश्वर

आफैमा रहेको मायाशक्तिबाट जब ब्रह्म प्रभावित हुन्छ त्यति बेलाको ब्रह्मलाई ईश्वर भनिन्छ। ईश्वर सगुण अर्थात् व्यक्तित्वपूर्ण ब्रह्म हो जसबाट यो जगत्को सृष्टि हुन्छ। ईश्वर सर्वज्ञ, सर्वव्यापी, अन्तर्यामी र एक छ। ईश्वर तत्त्व पौरस्त्य दर्शनको मूल आधार हो। षड्दर्शनमध्ये साङ्ख्य बाहेकका सबै दर्शनले ईश्वरीय सत्ता र तत्सम्बन्धी चिन्तन

कुनै न कुनै रूपमा प्रस्तुत गरी ईश्वर तत्त्वको व्याख्या आ-आफ्नै शैलीमा गरेका छन्। योग दर्शनमा "जड प्रकृति र चेतन पुरुषलाई सम्पर्कमा ल्याई दिन ईश्वरीय तत्त्वको आवश्यकता पर्दछ" (गिरी, २०५५ : ४७-४८) भनी ईश्वरीय सत्ता र ईश्वरको सर्वोच्चता स्वीकारिएको छ। न्याय दर्शनमा ईश्वरलाई स्रष्टा, पालनकर्ता र संहारकर्ताको रूपमा लिई ज्ञान, सत्ता र आनन्द सन्निहित हुने व्यक्तित्वपूर्ण तत्व मानिएको छ। यस दर्शनमा परमाणुलाई संयोजित गराउने निमित्त कारण रूप तथा शब्द र अर्थको सम्बन्ध निर्धारण गर्न ईश्वरको आवश्यकता पर्दछ भन्दै ईश्वरको अस्तित्वको प्रमाणिकता पनि प्रस्तुत गरिएको छ। वैशेषिक दर्शनले पनि न्याय दर्शनले भै ईश्वरीय सत्तालाई स्वीकार गर्दछ। मीमांश दर्शन कर्मकर्ताले दिएको बलि स्वीकार गर्नको लागि भए पनि ईश्वरको गौण स्थान सुरक्षित गरेको छ। वेदान्त दर्शनमा 'ब्रह्मसत्य जगतमिथ्या' भन्दै ब्रह्म र मायाको संयुक्त स्वरूपलाई ईश्वर मानिएको छ। ईश्वरद्वारा जीवलाई शुभाशुभ कर्मको फल मिल्छ। मायाको अंश रहेको हुनाले ईश्वर केवल व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट मात्र सत्य हो। ईश्वर जगत्को निमित्त र उपदान कारण दुवै हो (गिरी, २०५५ : ५०-५८) भन्ने यसको थप मान्यता रहेको छ। जीवात्माको सम्पूर्ण कार्य प्रकृतिकै गुणद्वारा हुन्छ, तर अहंकारवश उक्तकार्य स्वयम् आफैले गरेको मान्दछ। जीव नै ईश्वरको अंश हो (दशोरा, सन् २०११ : ३६०)। यस प्रकार पौरस्त्य दर्शनमा प्रधान शक्ति वा मुख्य तत्त्वका रूपमा व्याख्या गरिएको ईश्वर तत्त्व चिन्तनसम्बन्धी यस मान्यताका आधारमा वसन्तविचार काव्यांशको अध्ययन गर्न सकिन्छ।

सांसारिक बन्धन

चार्वाकलाई छोडेर अन्य सबै पौरस्त्य दार्शनिकहरू अज्ञानलाई सांसारिक बन्धन अथवा सांसारिक दुःखको मूल कारण मान्दछन्। अज्ञानताकै कारणले मान्छे जन्म-जन्मान्तरसम्म यसै संसारमा दुःख पाइरहन्छ। जन्म, मरण र पुनर्जन्मको चक्रमा मान्छे घुमिरहन्छ। पौरस्त्य दर्शनमा

सांसारिक बन्धनका सम्बन्धमा प्रमुखताका साथ व्याख्या गरिएको छ। यस दर्शनले सांसारिक जीवन आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक दुःखद्वारा भरिएको मान्दछ। कुनै पनि व्यक्ति विभिन्न मोहमा परेर बाँधिएको हुन्छ। म हुँ, मेरो हो, म नै सर्वस्व हुँ भन्ने अज्ञान चेतनाका कारण व्यक्ति ऐहिक सुखका खोजिमा भौतारिन थाल्छ, ऊ मोहजालमा फस्न पुग्छ र भ्रमवश सांसारिक सुखलाई वास्तविक सुख मान्दछ। सांख्य दर्शनले दुःखको मूल कारण अज्ञानतालाई मान्दछ र संसारका यथार्थलाई बुझ्न नसक्नु नै दुःख हो भन्दछ। योग दर्शनले सांसारिक वा विषयसुखलाई सुख मानेको कारण मानिस सांसारिक सुखप्रति आकर्षित हुन्छ तर ज्ञान प्राप्ति पश्चात उसले त्यो सुखलाई क्षणिक अर्थात् विपरिणामी ठान्दछ (गिरी, २०५५ : १८)। वेदान्त दर्शनले 'मायाले ब्रह्ममा पर्दा हालिदिनाले सच्चिदानन्द ब्रह्म सुख दुखात्मक जगत्को रूपमा प्रतीत हुन्छ। जगत्को प्रमुख कारण माया हो। माया नै मोक्ष प्राप्तिको बाधक हो' (गिरी, २०५५ : ५८) भनेको छ। मीमांश दर्शनले उचित कर्मले मुक्ति प्राप्त गर्दछ भने अनुचित कर्मले बन्धन पैदा गर्दछ। बन्धनको कारण अज्ञान हो। अज्ञानले मानिसलाई सांसारिक दुःखमा डुबाउँछ अनि ऊ जन्म मरणको चक्रमा घुमिरहन्छ। यसप्रकार तत्वज्ञानको अभाव सांसारिक बन्धनको कारण हो। संसारको यथार्थ बुझ्न नसक्नु नै दुःख हो। भौतिक सुख वा सांसारिक वासनाप्रतिको आसक्ति, क्षणिक स्वार्थ र कर्महीनता मुक्तिका बाधक हुन्। विषयप्रतिको आसक्ति नै सांसारिक बन्धनको मूल कारण हो। यसका आधारमा वसन्तविचार काव्यांशको सांसारिक बन्धनसम्बन्धी चिन्तनको खोजी गर्न सकिन्छ।

कृतिगत सन्दर्भ

लेखनाथ पौड्यालले रचना गरेको वसन्तविचार खण्डकाव्यको मूल विषय प्रकृति हो। यसमा प्रकृतिका वार्षिक ऋतुचक्र सम्बन्धी विषयवस्तुलाई काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिइएको छ। नेपाली परम्परागत सन्दर्भमा वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा,

शरद, हेमन्त र शिशिर ऋतुका दुईदुई महिने आगमनमा प्रत्यागमनको बाह्य महिने चक्र नै वार्षिक ऋतुचक्र मानिन्छ। तिनै छ ओटा ऋतुको प्राकृतिक मौसम परिवर्तनका क्रम र अवस्था स्थानगत परिवर्तनबाट वनस्पति जगतमा देखापर्ने असर र यी सबैका परिवर्तनबाट मानवेतर प्राणीका गतिविधि, कार्यकलाप, स्वभाव आदिमा भल्कने प्रभावको प्राकृतिक परिवर्तनको क्रमलाई प्रस्तुत ऋतुविचारको विषयवस्तु बनाइएको छ। वसन्तविचारमा प्रकृतिपरक मूल विषयवस्तुभिन्न स्रष्टा कवि लेखनाथको समाज चेतना, संस्कृति चेतना, नीति चेतना र अध्यात्म चेतनाको पनि सान्दर्भिक अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ। वसन्तविचारमा प्रकृति चित्रण गर्ने सन्दर्भमा प्रत्येक श्लोक पूर्वापर सम्बन्ध जस्तो देखिएता पनि प्रत्येक श्लोक आफैमा पूर्ण छ। वसन्तविचारमा प्रकृति चित्रणसँगै तत्कालीन नेपाली समाजका कतिपय यथार्थको अड्कन गर्नुका साथै सामाजिक रुढि, कुप्रथा, असङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गरी समाज सुधारको स्वर पनि व्यक्त गरेका छन्। यसका साथै यस काव्यमा सामाजिक आचरण, व्यवहार वा चरित्रमा नैतिक सुधार आवश्यक छ भनि दिशानिर्देश समेत गरेको देखिन्छ। त्यसैले अन्तर्निहित रूपमा सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक र आध्यात्मिक चेतना रहेको वार्षिक ऋतुचक्रसम्बन्धी एक चक्रमा प्राकृतिक विषयवस्तुको केन्द्रीयता नै यस वसन्तविचार खण्डकाव्यांशको विषय सन्दर्भ हो।

वसन्तविचार खण्डकाव्यांशको विश्लेषण : पौरस्त्य दर्शनको परिप्रेक्ष्यमा

वसन्तविचार खण्डकाव्यांश पौरस्त्य दर्शनलाई केन्द्रीय विषय बनाई लेखिएको खण्डकाव्यांश नभए तापनि यसमा पौरस्त्य दर्शनका आधारभूत प्रस्थापनाहरू पौड्यालको अध्ययन र संस्कारवश आएका छन्। यसमा खण्डकाव्याकार पौड्यालले स्वर्ग, ईश्वर, आत्मा, सांसारिकता, समाधि जस्ता पक्षहरूलाई पौरस्त्य दर्शनकै रूपमा संकेत गरेका छन्। पौड्यालको दर्शनप्रतिको धारणा समाजमुखि, मानवतावादी र कर्मवादी रहेको छ। उनी पौरस्त्य

दर्शनलाई समेत कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछन् ।
वसन्तविचार पौरस्त्य दर्शनका आधारभूत
प्रस्थापनाहरूको व्याख्या विभिन्न कोणबाट गर्न
सकिने भएता पनि यस अध्ययन पत्रमा पौरस्त्य
दर्शनका स्वर्ग, ईश्वर र सांसारिक बन्धन सम्बन्धी
मान्यताका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

मानवतावादका सन्दर्भमा

मानिसले मानिसलाई मानिसकै दृष्टिले
हेर्नुपर्छ, विश्वका हरेक मान्छेले स्वतन्त्रता, समानता,
मित्रता र बन्धुत्वको उपयोग गर्ने उचित अवसर
पाउनुपर्छ भन्ने धारणालाई मानवतावाद भनिन्छ ।
भौतिक सभ्यतामा चुर्लुम्म डुबी व्यक्तिवादी बन्दै
गएर मान्छेप्रति नै अनुत्तरदायी बन्नु वर्तमानका
आधुनिक शिक्षित र सभ्य बनाउँदा मान्छेका निम्ति
पटक्कै सुहाउने कुरा होइन । सभ्य र शिक्षित
मान्छेको पहिलो परिचय भनेकै उसमा रहेको
मानवीय भावना हो, जुन मान्छेमा मानवताको भावना
छैन त्यो मान्छे कदापि सभ्य हुन सक्दैन भन्ने धारणा
वसन्तविचार काव्यांशमा व्यक्त गरेको छ । समस्त
मानव समुदायको समानता, स्वतन्त्रता, विश्वबन्धुत्व
र सहअस्तित्वको अधिकारको सुरक्षा गर्दै सबै
मानिसप्रति राम्रो व्यवहार गर्नु मानवतावाद हो ।
पौड्यालले यस्तै मानवतावादको प्रयोग गरेर
वसन्तविचार काव्यांश रचना गरेको छ । यसमा
वर्तमान समाज भौतिक सभ्यता तथा व्यक्तिवादी,
स्वार्थी प्रवृत्तिको तीव्र गतिमा विकास हुँदै
गइरहेकाले गरिबगुरुवाहरूको जीवन भनै कष्टकर
बन्दै गइरहेको अवस्थाप्रति चिन्ता प्रकट गरिएको छ
र मानव मानवबिचको आपसी सद्भाव, स्नेह,
समझदारी र सहयोगको भावनामा जोड दिएको छ ।
समाजमा विद्यमान कुरीति, कुसंस्कार र कुव्यवस्था
हटाएर असल मानवतावादी मूल्य र मान्यताको
स्थापना गर्ने प्रयास गर्नुपर्छ भनिएको छ । यस
काव्यांशमा पौड्यालभिन्न रहेको मानवतावादी भाव
अभिव्यक्त भएको छ । मानवलाई पीडा दिएर मूर्ति
पूजा गरेर ईश्वर प्राप्त हुन्छन् भन्ने धारणाप्रति
देवकोटा रोष प्रकट गर्छन् । मानव सेवा नै धर्म वा

ईश्वर प्राप्ति गर्ने मार्ग हो भन्ने मानवतावादी भावना
वसन्तविचार काव्यांशमा रहेको छ ।

वसन्तविचार काव्यांशमा स्वर्गको प्रभाव

प्रस्तुत खण्डकाव्यांश स्वर्गसम्बन्धी प्रभाव
पौरस्त्य दर्शनका आधारभूत प्रस्थापना अनुरूप नै
भएको छ । यसमा स्वर्ग तत्त्वको प्रयुक्ति आस्थाको
बिन्दु, सुखमय स्थान, आनन्ददायक, शुभ, पवित्रता
आदि जनाउन प्रयोग भएको छ । यस
खण्डकाव्यांशमा स्वर्ग सम्बन्धमा आएका
सन्दर्भलाई साक्ष्यका रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) भर्दछन् भेटनाबाट पुराना पुष्प बर्बरी ।

स्वर्गीय पुण्यको भोग सकेका पुण्यवान्-सरी
॥ (श्लोक ५२)

(ख) ऋषि भैं गरदै शुद्ध मञ्जरीमय भोजन ।

रातैमा कोइली लाग्यो स्वर्गीय सुर साधन ॥
(श्लोक ६७)

(ग) पुष्प-पल्लवका साथै पक्षीको मोद मङ्गल ।

जुटनाले खुलेको छ नन्दनै-तुल्य जङ्गल ॥
(श्लोक ७६)

माथि उल्लिखित साक्ष्यहरूले वसन्तविचार
खण्डकाव्यांशमा पाइने स्वर्गसम्बन्धी अवधारणाका
सम्बन्धमा प्रकाश पारेका छन् । जसलाई यसप्रकार
व्याख्या गरिएको छ :

साक्ष्य 'क' मा फूलहरू पुराना/जीर्ण भएपछि
जसरी भेटनाबाट चुडिएर भर्दछन्, त्यसैगरी भौतिक
शरीरबाट आत्मा पनि निस्कने गर्दछ । उक्त अर्थात्
जीवले पूर्वजन्मको कर्मअनुसार फल प्राप्त गर्दछ ।
स्वर्गीय सुख कर्म अनुसार प्राप्त हुने हो । जसले जति
धेरै पुण्य काम गर्छ, त्यति धेरै नै स्वर्गीय सुख प्राप्त
गर्न सक्दछ । आफूले गरेको पुण्य कर्मको फलले ऊ
स्वर्ग जस्तो पवित्र, आनन्ददायक, शुभ स्थान
विशेषमा बस्न पाउछ भनी स्वर्गलाई उच्च स्थानको
रूपमा चित्रण गरिएको छ, अर्थात् पुण्य काम गर्ने
जीवले स्वर्ग प्राप्ति गर्छ, असल कर्मको भोग
सकिएपछि पुनः धर्तीमै भर्न पुग्दछ भन्ने आशय

बुभन सकिन्छ। स्वर्ग अमरत्वको स्थान हो भन्ने ज्ञान प्रस्तुत श्लोकले व्यञ्जनार्थमा दिन सफल भएको छ।

त्यस्तै साक्ष्य 'ख' मा अभिधाका रूपमा सात्विक भोजन साधनबाट स्वर्गको प्राप्ति हुने कुरा देखाएता पनि व्यञ्जनार्थमा स्वर्गलाई ज्ञान, मुक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। रातैमा कोइली लाग्यो स्वर्गीय सुर साधन यसमा रात अर्थात अन्धकार अज्ञानलाई चिर्दै कोइली अर्थात जीव ऋषिमुनि जस्तै सात्विक भोजन, साधना र ज्ञानको प्राप्तिबाट स्वर्ग प्राप्त गर्न सक्छ। स्वर्ग प्राप्त गरेको जीव आनन्ददायक हुन्छ। उसमा अज्ञानको नाश हुन्छ भन्न खोजिएको छ।

साक्ष्य 'ग' मा स्वर्गलाई नन्दनको संज्ञा दिइएको छ। नन्दन स्वर्गको वाटिका पनि हो। फूल, पालुवाका साथमा पंक्षीहरूको मृदुल मंगल स्वरले जंगललाई पनि नन्दन वाटिकातुल्य बनाउँछ भनि स्वर्गको महिमा गाइएको छ। स्वर्गलाई सुन्दर कर्णाप्रिय संगीत, मुना पालुवा र पुष्पको माधुर्यसँग तुलना गरी स्वर्गीय सौन्दर्यको चित्रण गरिएको छ। यसरी यस काव्यशमा स्वर्गलाई विभिन्न कोणबाट वर्णन गर्ने काम भएको छ।

वसन्तविचार काव्यांशमा ईश्वरको प्रभाव

प्रस्तुत वाक्यांशमा ईश्वर चिन्तन पौरस्त्य दर्शनकै अवधारणा अनुरूप प्रयोग भएको छ। यसमा ईश्वर तत्वको प्रयुक्ति सृष्टिको सौन्दर्य चाहने भाग्यविधाता, माया स्वच्छता आदिका रूपमा प्रयोग भएको छ। पौरस्त्य दर्शनमा ईश्वरका अनेक रूप नभई एक तत्व मान्ने पनि पश्चवर्ती पुराण जस्ता आख्यानिकृत ग्रन्थमा ईश्वरलाई अनेकन संज्ञाबाट चिनाउने काम भएको छ। त्यसैको प्रभाव स्वरूप यस काव्यांशमा पनि ईश्वरलाई लक्ष्मी, वनदेवी, भाग्यविधाता, देवता आदि संज्ञा दिई प्रस्तुत गरिएको छ, जसको साक्ष्यका रूपमा निम्न श्लोकलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(क) तस्तै सुवासना-पूर्ण पुष्पको तुल्य जीवनी ।

सृष्टि-सौन्दर्यका निम्ति चाहन्छन् देवता पनि ॥
(श्लोक ३३)

प्रस्तुत श्लोकमा ईश्वर अर्थात देवता सृष्टिको सौन्दर्य चाहने तत्वका रूपमा चिनाइएको छ। पुष्पको सुवासपूर्ण जीवन जति मनोरम हुन्छ त्यस्तै सम्पूर्ण सृष्टि प्रक्रिया अर्थात जीवजिवात्माको जीवन पनि सुखपूर्ण, आनन्ददायक, सुवासित होस् भन्ने चाहना ईश्वरमा हुन्छ भन्न खोजिएको छ। यसमा ईश्वरलाई सौन्दर्यका पूजारीका रूपमा समेत चित्रण गरिएको छ।

(ख) लिई सौन्दर्य माधुर्य सोकुमार्य थपि वहाँ ।

पुष्पको सिर्जना गर्ने विधाता धन्य हो अहो ॥ (श्लोक ३७)

वेदान्त दर्शनमा ईश्वर जगत्को सृष्टि, स्थिति र संहारको कारण हो। सृष्टि ईश्वरको खेल हो सृष्टि गर्नु ईश्वरको स्वभाव हो भनिएको छ। प्रस्तुत श्लोकमा पुष्पको सिर्जना गर्ने विधाता भनि ईश्वरलाई संकेत गरिएको छ। सुन्दरता, माधुर्य, सौकुमार्य जस्ता विशिष्ट गुणको संयोजन गरी फूलको सिर्जना गर्ने विधाता वा ईश्वर सर्वगुण सम्पन्न छन्। उनले चाहे अनुसारको सृष्टि गर्न सक्छन्। उनको त्यो क्षमतालाई धन्य भनि चित्रण गरिएको छ।

(ग) लक्ष्मीको बास त्यो खास देखि कमल पुष्पित ।

भुन्न भुन्न गरी हरदम घुम्न थाले मधु-व्रत ॥
(श्लोक ९८)

ईश्वरको बास सफा स्वच्छ स्थानमा हुन्छ। कमलजस्तो जलपुष्पमा लक्ष्मी संज्ञारुपि ईश्वरको बास हुन्छ। उनैले सिर्जना गरेका जीवजिवात्मा ईश्वरकै खोजिमा जतिबेलापनि भमरा जस्तै बनि भुन्नुनाइरहेका हुन्छन्। ईश्वरको प्राप्तिबाट मोक्ष प्राप्ति हुने दर्शनको अवधारणालाई यस श्लोकमा जीवजिवात्मा मोक्षका लागि हरदम ईश्वरको साधनामा भुन्नभुन्न गरी भौतारिरहेका हुन्छन् भनि देखाइएको छ।

वसन्तविचार काव्यांशमा सांसारिक बन्धन

पौरस्त्य दर्शनमा बन्धनका सम्बन्धमा प्रमुखताका साथ व्याख्या गरिएको छ। प्रस्तुत काव्यांशमा लोभ, बन्धन, पापकर्म, मायामोह, विलासिता, आनन्दता आदिले जीवजिवात्मालाई सांसारिक बन्धनमा पारेको कुरा चित्रण गरिएको छ। जसको साक्ष्यका रूपमा निम्न श्लोकहरूलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

काव्यका रसमा लाभी कवि भैं लट्ट भैकन ।

प्रत्येक पुष्पमा थाले भमराहरू भमिन ॥

(श्लोक ४३)

प्रस्तुत श्लोकमा काव्यका रसमा कवि लट्ट भएजस्तै पुष्पका रसमा भमराहरू भुम्मिन्छन् भन्न खोजिएको छ। अर्थात् फूलको रसमा भमराहरू भुम्मिएजस्तै क्षणिक सुख सुविधा, भौतिक सुखमा जीवजिवात्मका लागि मोक्षको बाटो सांसारिक लोभले बन्द गरेको कुरा चित्रण गरिएको छ। जसरी एउटा रुखलाई लहराहरूले बेरेर बन्धनयुक्त बनाएका हुन्छन्, त्यस्तै पापकर्मले जीवहरूलाई अभ्र पापकर्मको बाटोतर्फ धकेलेको हुन्छ। ऊ सांसारिक बन्धनले वा अज्ञानताले गर्दा सहि र गलत छुट्याउन सक्दैन र अभ्र अधोगति तर्फ धकेलिन्छ भन्ने यथार्थतालाई तलको श्लोकले पुष्टि गर्छ :

लता-जञ्जालले ज्यादा जकडेका कुनै रुख ।

पापका बोभले ग्रस्त पापी भैं छन् अधोमुख ॥

(श्लोक ६३)

त्यस्तै माया मोह, भोग विलासले पनि जीवात्मालाई मोक्ष प्राप्तिबाट रोक्छ भन्ने यथार्थ तलको श्लोकमा प्रस्तुत गरिएको छ :

कोकिल स्वर त्यो सुन्दा संयमीहरूको पनि ।

डगमगाउन चाहन्छ समाधिमय जीवनी ॥

(श्लोक ७१)

प्रस्तुत श्लोकमा समाधिको मार्गमा प्रवृत्त भएका संयमी महात्माहरूलाई पनि कोकिल स्वर अर्थात् रसरगजस्ता तत्वले विचलित बनाउन

सकछ। सांसारिक मोह जालबाट मुक्त हुन ठूलो साधना आवश्यक छ। सांसारिक बन्धन र अज्ञानताका कारण आत्मा मोक्ष प्राप्त गर्न सक्दैन यो मोह माया, तमोरजगुणयुक्त हुन्छ। भौतिक सत्ता र विषय वासनाप्रतिको आसत्तिले भ्रम उत्पन्न हुँदा जीवनको सार्थकताबारे ज्ञान प्राप्त हुँदैन। मायाकै कारण भ्रम उत्पन्न हुने भएकाले मान्छे रसरगयुक्त भौतिक संसारलाई नै सत्य ठानेर सुखमा भुल्दछन्। वास्तवमा जीवनको महत्त्व नबुझ्नु अन्धता हो।

प्रत्येक वृक्षमा निस्क्यो पुष्प पल्लव माधुरी ।

संसार जीवको रागी वासना भैं थरिथरि ॥

(श्लोक ५७)

उक्त रसरगले जीवमा लोभ, ईर्ष्या, तृष्णा, अज्ञानता बढाई ज्ञानमार्ग बन्द गराएका छन्। श्लोकमा प्रत्येक वृक्षमा अनेक फूल लहरा निस्कने र तिनमा अलग अलग सुवास भएजस्तै यस सृष्टिका प्रत्येक जीव अलग अलग रसरगले जेलिएका छन्। अज्ञानताले मानिसलाई अँध्यारोतर्फ प्रवृत्त बनाएको छ। यही अज्ञान, तृष्णा, लोभ, ईर्ष्या, अहंकार जस्ता सांसारिक बन्धन नै मोक्ष प्राप्तिको बाधकका रूपमा रहेका छन्। यी गुणको तिरोहित हुनु नै मोक्ष प्राप्ति हुनु हो।

६. वसन्तविचारको काव्य सौन्दर्य

यस काव्यलाई सय श्लोक अनुष्टुप् छन्दमा र अन्तिम वा एकसयएको श्लोक मालिनी छन्दमा रचना गरि जम्मा एक सय एक श्लोकमा संरचित गरी पूर्णता प्रदान गरिएको छ। वसन्तविचार काव्यांश काव्य सौन्दर्यका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रचना हो। वसन्तविचार काव्यांशको भाषिक वर्ण योजनाको तहमा ध्वनि/वर्ण साम्यद्वारा आन्तरिक अनुप्रास एवम् अन्त्यानुप्रासको नियमित प्रयोग गर्ने जुन प्रवृत्ति देखाइएको छ त्यसले यसमा लयगत संगती माधुर्यलाई तीव्र तुल्याउनुका साथै भाषिक शैलीगत रमणियताको पनि वृद्धि गरेको छ। प्रकृति सम्बन्धी मुख्य विषयको उक्ति वा कथनलाई चमत्कृत तुल्याउन यसका अधिक श्लोकमा समाज नीति धर्म संस्कृति आध्यात्मिक आदि विषय

बुझाउने रैती भैं उन्नत कृति, जीव भैं सृष्टि नन्दन
नै तुल्य जङ्गल जस्ता सन्दर्भलाई उपमा, उपमेयका
रूपमा प्रयोग गरिएको छ। त्यस्तै पुष्प बालकप्रेमका
रवि भ्रमर शिक्षक जस्ता रूपक अलङ्कारको समेत
सहज स्वभाविक प्रयोग गरिएको छ। प्रकृति
सौन्दर्यलाई परिमार्जित भाषाशैली र साधर्म्यमूलक
अलङ्कारको सौन्दर्यद्वारा ओतप्रोत तुल्याइ
चमत्कारपूर्ण वर्णनात्मक कवि निबद्धप्रौढोक्तिका
माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ। आलङ्कारिक
सौन्दर्य, प्रकृति सौन्दर्य लगायत माधुर्य र
भाषाशैलीगत माधुर्यद्वारा यस काव्यांशको सौन्दर्य
अति उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ।

निष्कर्ष

आधुनिक नेपाली कविताको परिष्कारवादी
धाराका प्रवर्तक लेखनाथ पौड्यालले आफ्नो कविता
यात्राका क्रममा केही उत्कृष्ट बाल कविताहरू पनि
रचेका छन्। उनकै बाल कविताबाट नै नेपाली बाल
कविताको परम्पराको ठोस प्रवर्तन भएको मानिन्छ।
लेखनाथका बाल कवितामा प्रकृति, संस्कृति, ईश्वर
भक्ति, भाषा, प्रेम, स्वतन्त्र चेतना जस्ता विविध
विषयका माध्यमबाट बाल बालिकाहरूलाई
मनोरञ्जन प्रदान गर्ने र जागरुक बनाउने ध्येय
लिइएको छ र उनले रचेका बाल कविताहरू
बालकहरूका लागि सुबोध र गेयात्मक छन् र यस्तै
कुराको अध्ययन प्रस्तुत लेखमा गरिएको छ।
लेखनाथ पौड्यालद्वारा रचित ऋतुविचार खण्डकाव्य
प्रकृति चित्रण गरिएको दार्शनिक काव्य हो। यस
काव्यको पहिलो सर्ग वसन्त विचारमा पौरस्त्य
दर्शनको प्रयोग सफल ढङ्गले भएको छ। यस
काव्यांशमा काव्यिक सौन्दर्य भने क्रममा कविले
पौरस्त्य दर्शनको प्रयोग गरेका छन्। यसमा विशेष
गरी पौरस्त्य दर्शनका मूल प्रस्थापनाहरूमध्ये ईश्वर,
स्वर्ग र सांसारिक बन्धनको समुचित प्रयोग भएको
छ। ईश्वरलाई सृष्टि स्थिति र पालनकर्ताका रूपमा
लक्ष्मी, देवता, ईश्वर आदि संज्ञा दिई उनको सर्वज्ञ
सर्वव्यपकता जस्ता गुणको चित्रण गरी अमरतत्वका
रूपमा देखाइएको छ भने सांसारिक बन्धन, क्षणिक
सुख, भौतिक सुखयुक्त हुन्छ। स्वर्गलाई

आनन्ददायक सुखपूर्ण स्थान अज्ञानताको अन्त्यको
रूपमा चिनाइएको छ। यसले गर्दा जीवलाई
रसराममा विषयवासनामा प्रवृत्त गराई मोक्षको बाटो
अवरुद्ध गर्ने रजो, तमो गुणयुक्त तत्वको रूपमा
चिनाइएको छ। यस किसिमको सांसारिक
बन्धनबाट मुक्ति हुनु नै मोक्ष प्राप्तिको मार्ग हो भन्ने
निचोड निकालिएको छ। उल्लिखित पौरस्त्य
दर्शनका आधारहरूको प्रयोग प्रस्तुत वसन्तविचार
काव्यांशमा भएको छ। प्रस्तुत काव्य मूलतः प्रकृति
चित्रणको विषयसँग सम्बन्धित भएपनि दर्शनको
समेत समुचित प्रयोग भएकाले नेपाली काव्य
क्षेत्रको एक उत्कृष्ट रचनाका रूपमा लिन सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अवस्थी, महादेव, आधुनिक नेपाली महाकाव्य र
खण्डकाव्यको विमर्श, काठमाण्डौं
इन्टलेक्चुअल बुक प्यालेस, (२०६४)।
- गिरी, रामानन्द. जनक दर्शन. अनु.रामहरि
तिमिल्सिना. भक्तपुर : जनक शिक्षा सामग्री
केन्द्र (२०५५)।
- पौड्याल, लेखनाथ, ऋतुविचार, पन्ध्रौं संस्क,
ललितपुर : साभा प्रकाशन, (२०६५)।
मिश्र, जगदिशचन्द्र, भारतीय दर्शन (पुनर्मुद्रित)
वाराणासी : चौरम्बा सुरभारती प्रकाशन,
(ई.सं.२००९)।
- त्रिपाठी, वासुदेव, सिंहावलोकन, काठमाडौं : साभा
प्रकाशन (२०२७)।